 <https://doi.org/10.30563/turklad.1434689>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 09.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 03.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Sönmez, M. (2024). İlminskiy'in Kazakça İçin Kullandığı Alfabeler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 129-138.

İLMINSKIY'İN KAZAKÇA İÇİN KULLANDIĞI ALFABELER¹
Alphabets used for Kazakh by İlminsky
MESUT SÖNMEZ²

Öz

Çalışmada Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kazakça için kullandığı Arap ve Kiril alfabelerinin incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada ele alınan alfabeler, N. İ. İlminskiy'in üç ayrı yayınından çıkarılmıştır. Bu yayınların birincisi Kazan Üniversitesi tarafından yıl içinde belli aralıklarla yayımlanan *Bilimsel Notlar* arasında 1860 ve 1861 yıllarında farklı sayılarda üç parça olarak çıkarılan, ilk kısmı kısa gramer notları, diğer kısımları Kazakça-Rusça sözlük olan, Kazakça için Kiril temelli bir alfabe kullanılan, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* olarak adlandırılan çalışmasıdır. İkincisi, 1861 yılında yayımlanan, Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Kırgızlar İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabıdır. Üçüncüsü ise 1862 yılında yayımlanan, yine Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Er Targın* adlı destanıdır.

İlminskiy, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* adlı çalışmasında 29 ses ve 2 ses grubu için 29 harf kullanmıştır. *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabında 39 ses ve 3 ses grubu için 34 harf kullanmıştır. *Er Targın* kitabında 38 ses ve 2 ses grubu için 34 harf kullanmıştır. İlminskiy'in sözlük çalışmasında kullandığı Kiril temelli alfabe ile günümüz Kazak Kiril alfabesinin 20 harfi ortaktır, diğer 9 harfin 6'sı ise aynı harfin farklı biçimidir. N. İ. İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* ve *Er Targın*'da Kazakça için Arap harflerini kullanmış olsa da metinlerin yazımı o dönemde yaygın olan yazı dilinden farklı olarak Kazak ağız özelliklerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İlminskiy, Kazakça, Alfabe, Kiril Alfabeti, Arap Alfabeti.

¹ Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı bünyesinde doktora tezi olarak çalışılan "Kazak Yazı Dilinin Oluşum Dönemi (1861-1884 Yılları Arası) Üzerine Bir İnceleme" adlı tezden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE. El-mek: mstsnmz38@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-5757>

Abstract

The aim of the study is to analyze and evaluate the Arabic and Cyrillic alphabets used for Kazakh by Nikolay Ivanovich Ilminskiy. The alphabets discussed in the study are extracted from three separate publications of Ilminskiy. The first of these publications is among the *Scientific Notes* published by Kazan University at regular intervals throughout the year, published in three parts in different numbers in 1860 and 1861, the first part of which contains short grammar notes, the other parts of which are a Kazakh-Russian dictionary. Study is that used Cyrillic-based alphabet for Kazakh, called *Resources for Learning the Kyrgyz [Kazakh] Dialect*. The second is the book *Guide to Self-Teaching Russian for Kyrgyz*, published in 1861, in which Arabic letters were used for Kazakh. The third is the epic called *Er Targın*, published in 1862, again using Arabic letters for Kazakh.

Ilminskiy used twenty-nine letters for twenty-nine sounds and two sound groups in his work titled *Resources for Learning the Kyrgyz [Kazakh] Dialect*. In his book *Guide to Self-Learning Russian for Kyrgyz [Kazakhs]*, he used thirty-four letters for thirty-nine sounds and three sound groups. *Er Targın* used thirty-four letters for thirty-eight sounds and two sound groups in his book. Twenty letters of the Cyrillic-based alphabet used by Ilminskiy in his dictionary work and today's Kazakh Cyrillic alphabet are common, while six of the other nine letters are different forms of the same letter. Although Ilminskiy used Arabic letters for Kazakh in his *Guide to Self-Learning Russian for Kyrgyz [Kazakhs]* and *Er Targın*, the writing of the texts contains Kazakh dialect features, different from the written language common at that time.

Keywords: Ilminskiy, Kazakh, Alphabet, Cyrillic Alphabet, Arabic Alphabet.

1. Giriş

Bu çalışmada Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kazakça için kullandığı Arap ve Kiril alfabelerinin incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan alfabeler, İlminskiy'in Kazan Üniversitesi tarafından yıl içinde belli aralıklarla yayımlanan *Bilimsel Notlar* arasında 1860 ve 1861 yıllarında farklı sayılarda üç parça olarak çıkardığı, ilk kısmı kısa gramer notları, diğer kısımları Kazakça-Rusça sözlük olan, Kazakça için Kiril temelli bir alfabe kullandığı çalışmasıdır. İkincisi, 1861 yılında yayımladığı, Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Kırgızlar İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabıdır. Üçüncüsü ise 1862 yılında yayımladığı, yine Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Er Targın* adlı destandır. Bu kitaplardaki alfabelerin özellikleri incelenip değerlendirilmiş, İlminskiy'in o dönemde Kazakça için kullandığı Kiril temelli alfabe günümüzde Kazakların kullandığı Kiril alfabeti ile karşılaştırılmıştır. Doğrudan İlminskiy tarafından yayımlanan ve Kazakça metin içeren bizim bildiğimiz ve erişebildiğimiz yayınlar bunlardır. Bunlar dışında bu özellikte bizim haberdar olmadığımız başka yayınlar varsa ileride onlar da ele alınarak farklı bir çalışma yapılabilir.

2. Nikolay İvanoviç İlminskiy Hakkında

Nikolay İvanoviç İlminskiy, 23 Nisan 1822'de Penza'da doğmuştur. İlk eğitimini Penza'daki dinî bir okulda tamamlamıştır. 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisinde eğitim almaya başlamış, buradaki eğitimi sırasında misyonerlik amacıyla dil dersleri de almış, Arapça, Osmanlı Türkçesi, Tatarca, Fransızca, Almanca, İbranice, Eski Yunanca, Latince gibi dillerde ilerleme kaydetmiştir. Kazan'daki bu akademi Moskova, Kiev, Petersburg'daki akademilerden farklı olarak misyoner yetiştirmeye yönelik tasarlanmıştır. İlminskiy, 1845'te bitirdiği bu akademi 1846 yılında dil dersleri vermiştir. İyi dereceyle mezun olan İlminskiy, Kilise ve Rektörlük tarafından 1847 yılında dinî metinlerin Tatarcaya çevirisi ile görevlendirilmiş, Hristiyanlıkla ilgili bazı dinî metinlerin Tatarcaya çevirisini yapmıştır. Çeviri ile meşgul olduğu dönemlerde Tatar halkının dili ve Tatar okulları ile özel olarak ilgilenmiş, Tatar köylerine giderek halkın konuştuğu dil ile ilgili malzeme toplamış, Tatar okullarının işleyişi ile ilgili

bilgiler edinmiştir. Özel ilgi duyduğu doğa bilimleri alanında dersler alarak 1848 yılında bu alandan da lisans diploması almıştır (Znamenskiy, 1892: 7-15; İshakov-Bagautdinova, 2015: 5-32).

İlminskiy, 1851 yılında Kilise yönetimi tarafından İslam hakkında araştırma yapması, Arapça bilgisini geliştirmesi için Türkiye, Suriye, Filistin ve Mısır'ı kapsayan bir araştırma gezisine gönderilmiştir. Bu araştırma sürecinde Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde İslam Hukuku dersleri almış, Hristiyan Araplardan Arapça kaynaklar temin etmiştir. 1854 yılında Kazan'a döndükten sonra 1852 yılında Kazan İlahiyat Akademisi'nde açılmış olan İslam'a Karşı Mücadele (Misyonerlik) Bölümünde ders vermeye başlamıştır. Akademinin yeni rektörü tarafından, öğrencilere İslam hakkında ayrıntılı bilgi verdiği, akademinin amacının İslam'ı tanıtmak değil İslam'dan uzaklaştırmak olduğu gerekçesiyle İslam ile ilgili dersleri askıya alınmış, matematik ve İbranice dersleri vermesine izin verilmiştir. 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonunda tercüme işleri için görevlendirilmiş ve akademiden ayrılmıştır (Topsakal, 2011: 50-55; Aça, 2013: 5-17; İshakov-Bagautdinova, 2015: 32-33; Znamenskiy, 1892: 82-127; İlminskiy, 1891: 13-14).

İlminskiy, Orenburg'da göreve başladığında Kazakların yazı dili olarak Tatarca'yı kullandığını, Kazakça ile yazılmış hiçbir belge bulamadığını belirtir (İlminskiy, 1891: 13). Daha önce Tatarcaya ilgi duyup inceleyen İlminskiy, Kazaklar ve Kazakça'yı tanıştıktan sonra Kazakçaya âşık olduğunu söyler (Znamenskiy, 1892: 148). O dönemde İslam'a Tatarlar kadar sıkı bir şekilde bağlılığı olmayan Kazakların Rus kültürü ve Hristiyanlığa daha kolay yaklaşılabileceğini düşünerek öncelikle onları Tatar etkisinden kurtarmak gerektiğini, bunun için atılacak ilk adımlardan birinin de Kazakçanın yazı dili olarak kullanılmasını sağlamak olduğunu düşünür (Znamenskiy, 1892: 136-137). Sınır Komisyonu başkanı V. V. Grigoryev onu genç Kazak öğrencilerle tanıştırmış, Kazakçayı öğrenmesi için yardım almasını sağlamıştır. İbray Altınсарın ile de Grigoryev'in evinde tanışmış, Altınсарın'ın Rusçasını geliştirmesine yardımcı olurken kendisi de Kazakça için Altınсарın'den yardım almıştır (İlminskiy, 1891: 13-15; Znamenskiy, 1892: 128-148).

Orenburg Sınır Komisyonunda görevli olduğu bu yıllarda Kazak halkı arasına karışarak onlarla yakın ilişki kurmuş, zaman zaman çadırlarında kalmış, Kazakçasını geliştirmiş ve dil malzemesi toplamıştır. Er Targın destanını derlediği, dönemin ünlü akınlarından Marabay ile de Orenburg'da Grigoryev aracılığı ile tanışmıştır. 1859 yılı Mayıs ayından Ekim ayına kadar süren bir görevlendirmeye Orenburg ve Mangışlak arasında sahada olmuş, bu görev esnasında Türkmenlerle de irtibatı olmuş, Türkmence ile ilgili dil malzemesi toplamıştır (İlminskiy, 1891: 19; Znamenskiy, 1892: 132-133).

1861 yılı Şubat-Haziran arasında Kazan Üniversitesi yayınlarında notlarını bastırmak için uğraştığı sıralarda girişimlerde bulunarak Peterburg Filoloji Fakültesinde Arap Dili Bölümü ve Türk-Tatar Dili Bölümü açılmasını sağlamıştır. Aralık 1861'de yeni açılan Türk-Tatar bölümünde ders vermek üzere Kazan'a taşınmıştır. Buradaki dersleri 1862 Şubatında başlamış, 1872'ye kadar Kazan Üniversitesi bünyesinde çalışmış, bu süreçte farklı zamanlarda dekanlık, kütüphane idaresi, matbaa idaresi, üniversite bünyesindeki çeşitli dergilerin editörlükleri gibi görevlerde bulunmuştur. Dönem dönem Kazan'ın ilçelerinde Tatarlar ile ilgili araştırma yapması ve tekrar İslam'a dönen vaftiz edilmiş Tatarları ikna etmesi amacıyla görevlendirilmiştir (Znamenskiy, 1892: 146-147; İshakov-Bagautdinova, 2015: 34).

Vaftiz edilmiş Tatarların tekrar İslam'a dönmelerini engellemenin ve Müslüman Tatarları Ruslaştırarak Ortodoks yapabilmeyi yolunun eğitimden geçtiğini düşünerek ilki 1863 yılında olmak üzere okullar açmaya başlamıştır. İlk açılan "Kazan Merkezî Hristiyan Tatar Öğretmen Okulu" adlı okulda 1854-1858 yıllarında Kazan İlahiyat Akademisinde görev yaptığı dönemden öğrencisi, Ortodoksluğa geçmiş Tatar olan Vasiliy Timofeyeviç Timofeyev'e görev vermiştir (İshakov-Bagautdinova, 2015: 12). İlminskiy'in misyonerlik merkezli eğitim sistemi zamanla kabul görmüş, yaygınlaşmış, okul sayıları artmış ve açılan bu okullarda İlminskiy'in eğitim tarzı

uygulanmıştır. İlminskiy'in eğitim yöntemi 26 Mart 1870'te dönemin eğitim bakanlığı tarafından "Rusya'da Yaşayan Yabancıların Eğitimine İlişkin Tedbirler" şeklinde yasalaştırılmıştır. 4 Ekim 1867 yılında İlminskiy önderliğinde kurulan "Aziz Guriya Kardeşliği" gönüllülerinden alınan maddi destekle yeni okullar açılmıştır. 1872 yılında açılan Yabancı Öğretmen İlahiyat Okulu'na müdür olarak atanmış ve ölümüne kadar bu görevine devam etmiştir (Znamenskiy, 1892; İshakov-Bagautdinova, 2015: 5-27). İlminskiy, 1891 yılında vefatına kadar Kazan'da yaşamış, Rus olmayan diğer halkların Ruslaştırılması ve Ortodokslaşdırılması için eğitim ve çeviri faaliyetleri ile meşgul olmuştur, Hristiyanlık ile ilgili birçok metni Türk toplumların diline çevirmiş, ders kitapları hazırlamıştır (Znamenskiy, 1892: 302-320).

İlminskiy, Arap harflerinin Tatarcanın seslerini göstermekte yetersiz olduğunu, Rus harflerinin ise Tatarcanın seslerini kesin bir şekilde gösterebildiğini savunmuştur. Ayrıca Vaftiz edilmiş Tatarların Arap harflerini kullanmalarının onların İslam ile aralarında bir bağ oluşturacağını, öncelikle vaftiz edilmiş Tatarların Rus alfabesini kullanarak bu bağı kesmeyi, Rus ve Ortodoks kültür dairesine yaklaştırmayı, aynı yöntemin daha sonra Müslüman Tatarlar için de uygulanması gerektiğini savunmuştur (Znamenskiy, 1892: 120-121). Aynı şekilde Arap harflerinin Kazakçanın seslerini göstermekte yetersiz olduğunu, Kazakçanın seslerinin en iyi şekilde Rus harfleri ile karşılanabileceğini savunmuştur. Kazakların Rus harflerini kullanarak Tatarcadan farklı olan ses özelliklerinin gösterilebileceğini, böylelikle Kazakların ve Kazakçanın Tatar dil ve kültüründen, İslamî atmosferden uzaklaştırılabileceğini savunur, dönemin eğitim sorumlularına okullar ve ders kitaplarında bu konulara özen gösterilmesi yönünde uyarılarda bulunur (İlminskiy, 1891: 158-164; Znamenskiy, 1892: 285-286; İshakov-Bagautdinova, 2015: 179).

3. Çalışma Kapsamındaki Üç Kitap Hakkında

İlminskiy'in Kazakça metin içeren çalışmaları; *Materialı K' İzuçeniyu Kirgizskago Nareçiya (Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar)*; *Samouçitel' Russkoy Gramoti Dlya Kirgizov' (Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu)* ve *Er Targın* destamıdır.

Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar adlı çalışma Kazan Üniversitesi yayınlarından seri halinde çıkan, farklı bilim adamlarının bilimsel çalışmalarının yayımlandığı *Uçeniya Zapiski (Bilimsel Notlar)* adlı kitaplarda üç parça halinde yayımlanmıştır. Birinci kısmı *Bilimsel Notlar*'ın 1860 yılında yayımlanan 3. cildinde 107-159 sayfa aralığında yayımlanmıştır. Bu kısmın 107-139 sayfalarında Kazak Türkçesi ses bilgisi ile ilgili bilgi verilen bölüm yer alırken 140-159 sayfalarında ise Kazakça-Rusça sözlük çalışmasının A ve Ä maddeleri yer almıştır. *Bilimsel Notlar*'ın 1860 yılında yayımlanan 4. cildinin 53-165 sayfalarında sözlük çalışması devam etmekte ve sırasıyla şu madde başlarını içermektedir; E, Ё, І, О, Ö, У, Ы, П, Б, М, Т, Д, Н, Ж, З, Ш, С, Л. *Bilimsel Notlar*'ın 1861 yılında yayımlanan 1. cildinin 130-162. sayfalarında da yine sözlük çalışmasının devamı bulunmakta ve Ё, К maddelerini içermektedir. İlminskiy bu çalışmasında 1858-1861 yılları arasında Orenburg Sınır Komisyonunda tercüman olarak görev yaptığı yıllarda sahada çeşitli zamanlarda derlediği Kazakça sözleri Kazakça-Rusça sözlük şeklinde düzenlemiş, ilk kısmında ise yer yer Tatarca ile karşılaştırma yaparak Kazakçanın ses özelliklerinden ve ses olaylarından bahsetmiştir (İlminskiy, 1860a/1860b/1861a; Znamenskiy, 1892: 132-133). İlminskiy'in bu çalışmasını Aleksandr Nikolayeviç Garkavtsa, 1901 yılında Ortodoks Misyoner Cemiyeti tarafından yayımlanan Kazakça İncil ile birlikte tek kitapta 2021 yılında yayımlamıştır. Garkavtsa bu çalışmasında öncelikle 1901 tarihli Kazakça İncil metnine, ardından kendisinin oluşturmuş olduğu İncil metninin Kazakça-Rusça sözlüğüne yer vermiş, en sonda da İlminskiy'in *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* çalışmasına, kısmen günümüz Kazak Kiril alfabesine uyarlayarak yer vermiştir (Garkavtsa, 2021).

İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* adlı kitabı Orenburg Sınır Komisyonu başkanı V. V. Grigoryev'in talimatıyla Kazak okulları için Rusça ders kitabı olarak yazmaya başlamıştır. İlminskiy, bu kitaptaki Rusça metinlerin Kazakçaya çevirisi için Bahtiyarov'dan³ yardım almış, Bahtiyarov çevirileri Arap harfleri ile yazmıştır. İlminskiy kitabı Grigoryev'e gösterdiğinde Grigoryev ondan Kazakça metinleri Rus harfleri ile yazmasını istemiş, İlminskiy ise bunu yapamamış tekrar Grigoryev'e götürmüştür, Grigoryev bu durumdan memnun olmayarak İlminskiy'e sitem etmiştir (İlminskiy, 1891: 31; Znamenskiy, 1892: 133). 129 sayfalık bu kitabın 5 ila 13. sayfalarında Rus harflerinin Kazakların kullandığı Arap harflerinden hangisine benzediğini anlatmış, Rus harflerinin kullanılmasını bazı heceler ve kelime örnekleriyle göstermiştir, burada örnek olarak verdiği Rusça kelimelerin Kazakça karşılıklarına da yer vermiştir. 13. sayfadan 80. sayfaya kadar ara ara sayılar, fiil listeleri veya bazı kelime listeleri bulunmakla birlikte çoğunlukla cümle çevirileri yer almış, Rusça cümlenin karşısında Kazakça çevirisi verilmiştir. 80. sayfadan 129. sayfaya kadar ise çeşitli konularda 17 makale yer almış, bir sayfa Rusça metin verilerek ardından bu sayfanın Kazakça çevirisi verilmiştir (İlminskiy, 1861b).

İlminskiy, Orenburg Sınır Komisyonundaki görevinde olduğu dönemde akın Marabay'ın ününü duymuş ve Grigoryev'den onu Orenburg'a davet etmesini istemiştir. Marabay davet üzerine 1859 kışında Orenburg'a gelmiş fakat şehir yaşamına alışık olmadığı için uzun süre kalamamıştır. Orenburg'da bulunduğu kısa zamanda İlminskiy ondan *Er Targın* destanını dinlemiş ve Kulubekov'a⁴ yazdırmıştır. *Er Targın* destanını 1862 yılında Kazan Üniversitesi yayınlarından çıkarmıştır. Marabay'ın anlatığı şekliyle Arap harfleri ile yazıya geçirilen bu destan, o dönemde kullanılan yaygın yazı dilinden farklı olarak Kazakların konuşma dilinin yazıya geçirilmiş biçimidir. 39 sayfalık metin olan destan hem nesir hem nazım biçimindedir (İlminskiy, 1862: 40; İlminskiy, 1891: 32).

4. Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar Adlı Çalışmada Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 1: Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar

İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı	İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı	İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı
А а	a	К к	k	Р р	r
А̣̣ ä	ä	К̣̣ ḳ̣	ḳ̣	С с	s
Б б	b	Л л	l	Ш ш	ş
Д д	d	М м	m	Т т	t
Е е / Ё ё*	e, é*	Н н	n	У у	u, uv
Г г	g	Ъ ъ	ñ	Ү ү	ü
Ѓ ғ	ğ	О о	o	У у / W w	v
Ы ы	ı	Ө ө	ö	І і / J j	y
І і	i, iy	П п	p	З з	z
Ж ж	j*				

İlminskiy, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* adlı çalışmasında 29 ses ve 2 ses grubu için 29 harf kullanmıştır.

³ İlminskiy'in 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonundaki görevine başladığında V. V. Grigoryev'in İlminskiy ile tanıştığı 1857 Kazak Okulu mezunu olan birkaç Kazak gencinden biridir (İlminskiy, 1891: 14).

⁴ İlminskiy'in 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonundaki görevine başladığında V. V. Grigoryev'in İlminskiy ile tanıştığı 1857 Kazak Okulu mezunu olan birkaç Kazak gencinden bir diğeridir (İlminskiy, 1891: 14).

İlminskiy, yalnızca alıntı bazı sözlerde ve kısaltılmış Kazakça sözlerde bulunan bir ses olarak bahsettiği ve *ince a* olarak verdiği ses için ä harfini kullanmıştır (İlminskiy, 1860a: 111).

I(i) harfi *i* ve *y* seslerinin yanı sıra *iy* ses grubu için de kullanılmış; Ipi (*iri*) “iri”, İine (*iyne*) “iğne”, İin (*iyin*) “omuz” (İlminskiy, 1860b: 62-64), *Y* harfi *u* ve *v* seslerinin yanı sıra *uv* ses grubu için de kullanılmıştır; Ун (*un*) “un”, Тав (*tav*) “dağ”, Ууш (*uvuş*) “avuş” (İlminskiy, 1860b: 71/100). *v* sesi için *Y* harfinin yanı sıra kuralsız olarak *W* harfi de kullanılmıştır; Caycaқ (*savsaq*) “parmak”, Бууып (*buvun*) “eklem”, Жыуап (*juvan*) “kalın” (İlminskiy, 1860b: 151/91/139). *y* sesi için *I* harfinin yanı sıra kuralsız olarak *J* harfi kullanılmıştır; Боi (*boy*) “boy”; Моjуп (*moyun*) “boyu” (İlminskiy, 1860b: 88/98).

İlminskiy, bu çalışmasının ilk kısmında verdiği harfler listesinde é harfine yer vermezken sözlük içinde kullanmış, e harfi ile ilgili açıklama yaptığı kısımda e harfinin düz geniş e olduğunu, é harfinin ise öncesinde *i* sesinin hissedildiği bir e sesi olduğunu belirtmiştir (İlminskiy, 1860a: 111). Bu durum é harfinin kapalı e sesi için kullanılmış olabileceğini düşündürür fakat é harfinin sözlükteki kullanımına bakıldığında bir düzen veya kurala bağlılık olmadığı görülür. Kapalı e olabilecek yerlerde kullanıldığı gibi bazı ek veya kapalı e olmayan yerlerde de kullanılmıştır. e ve é harfinin sözlükteki kullanımı, İlminskiy’in yayımladığı Arap harfli Kazakça metinlerle karşılaştırıldığında da bir paralellikten söz edilememektedir. Arap harfli metinlerde ne ا / آ ile yazılan kapalı e kabul edilen ses için ne de ا , ة / آ ile yazılan e sesi için düzenli biçimde kullanıldığı söylenememektedir. Örneğin sözlükte; Емшек (*emşék*) “meme” (İlminskiy, 1860b: 53) olarak verilen söz, Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu’nda ايمچيك (*émçék*) (İlminskiy, 1861b: 109) olarak yazılmıştır. Sözlükte жет (*jet*) “yetişmek” (İlminskiy, 1860b: 131) olarak verilen söz Arap harfli Kazakça metinlerde حيت (*cét*) (İlminskiy, 1861b; İlminskiy, 1862) olarak yazılmıştır. Sözlükte жер (*jer*) “yer” (İlminskiy, 1860b: 131) olarak verilen söz *Er Targın*’da hem جر (*cer*) hem de حير (*cér*) (İlminskiy, 1862: 10) olarak yazılmıştır. Sözlükte сэн (*sén*) “sen” (İlminskiy, 1860b: 157) olarak verilen söz *Er Targın*’da hem سن (*sen*) hem de سين (*sén*) olarak yazılmıştır. Örneklerden de anlaşılacağı gibi sözlükte kullanılan é harfinin düzenli bir biçimde e sesini veya é sesini karşılar bir harf olarak kullanıldığını söylemek mümkün değildir, kuralsız biçimde hem e sesi için hem é sesi için kullanılmıştır denilebilir. Sözlükteki e harfinin kullanımında da bir kurala bağlılıktan söz etmek zordur. e harfinin kullanıldığı bazı sözlerin yazımında Tatar ağzının etkisi düşünülmektedir. Ec (*es*) “şişmek”, Бер (*ber*) “bir” (İlminskiy, 1860b: 55/86). Bu gibi yazımlar, İlminskiy’in Kazakçadan önce Tatarca’yı öğrenmiş olması, Orenburg ve çevresindeki Kazakların o dönemde yazı için Tatar ağzından unsurlar da barındıran Çağatay yazı dilininin bir çeşidini kullanıyor olmaları gibi nedenlerden dolayı sözlük için kelime topladığı dönemlerde bu şekilde not almasının ve sözlüğe bu yazımla dâhil etmesinin sonucu ortaya çıkmış olabilir. Bu örneklerdeki ve bunlar gibi bazı sözlerdeki e harfi Tatarcada bulunan kısa *i* olarak nitelenebilecek sese karşılık yazılmış gibi görünmektedir.

Ж harfinin *j* sesini karşılayıp karşılamadığı konusunda mutlak bir hüküm vermek zordur, o tarihte Kazakların örneğin Жер (*jer*) “yer” (İlminskiy, 1860b: 131) sözünü *jer* olarak mı *cer* olarak mı telaffuz ettiğine dair kesin sonuç çıkarılmasını sağlayacak sesli veri veya başka bilgi yoktur. İlminskiy’in sözlük çalışmasında Ж harfini kullandığı sözler Arap harfleri ile yayımladığı metinlerde ج ile yazılmıştır; جيردونك (*cérdün*) “yerin” (İlminskiy, 1861b: 81), جرده (*cerde*) “yerde”, جيردين (*cérdén*) “yerden” (İlminskiy, 1862: 10).

5. Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu Adlı Çalışmada Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 2: Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu

Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı	Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı	Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı
а	a, e, ı, i	з	z	к / گ	g
а̄	ä, a, ā	ж	j	нк	ñ
б	b, p	с	s	л	l
б̄	p	ш	ş	м	m
т	t	с	s	н	n
с	c	з	z	о/у	o, ö, u, ü
с̄	ç	т	t	о/у	v
ч	h	е	'a	о/е	a, e
х	h	г	ğ	һ/һ	h
д	d	ф	f	ла	la, le, lā
д̄	z	к	k	ы- / -ы	y
р	r	к / к	k	а / -ы / -ы	é, ı, i

Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu kitabında 39 ses ve 3 ses grubu için 34 harf kullanılmıştır.

Bu kitapta Arapça sözlerin az olmasına bağlı olarak Arapçaya ait sesler için kullanılan ث, ظ harfleri kullanılmamış, ذ ve ع harfleri ise birkaç yerde kullanılmıştır; ذاتدارون (*zatdarun*), ساعت (*sa'at*) (İlminskiy, 1861b: 117/121).

а harfi *a, ā, e, ı, i* sesleri için; басқаچه (*başkaça*) “başkaca”, çаре сз (*çāresiz*) “çaresiz”, биревинде (*birevinde*) “birinde”, ассы (*ıssı*) “sıcak”, аңдидеги (*içindēgi*) “içindeki”, а̄ harfi *a, ā* sesleri ve çoğunlukla alıntı sözlerde *ā* için; ағач (*ağaç*) “ağaç”, ахронде (*āhurunda*) “sonunda”, абдан (*ābden*) “hepten” (İlminskiy, 1861b: 81/83/91), б harfi *b* sesinin yanı sıra yer yer *p* sesi için; болadı (*boladı*) “olur”, б̄ (*cepceñil*) “haphafif” (İlminskiy, 1861b: 125), х harfi hem *h* sesi için hem de *h* sesi için kullanılmıştır; халқы (*halkı*) “halkı”, хйван (*h(h)ayvān*) “hayvan” (İlminskiy, 1861b: 93). с harfi hem ince hem kalın sırada *s* sesi için kullanılırken с̄ harfi yalnızca kalın sırada *s* sesi için kullanılmıştır; саксан (*seksen*) “seksen”, сальдурadı (*salduradı*) “koymak”, сондаы (*şunday*) “o kadar” (İlminskiy, 1861b: 95/97). т harfi hem ince hem kalın sırada *t* sesi için kullanılırken т̄ harfi yalnızca kalın sırada *t* sesi için kullanılmıştır; тириси (*térisi*) “derisi”, тагы (*tagı*) “daha”, тартуб (*tartub*) “çekip” (İlminskiy, 1861b: 101/103). г̄ harfi yalnız kalın sıra Türkçe sözlerde *ğ* sesi için kullanılmıştır; г̄гүлүб (*cıgıulub*) “toplanıp” (İlminskiy, 1861b: 87). к / к harfi *k* sesi için kullanılmış, к harfi ayrıca *g* sesi için de kullanılmıştır, *g* sesi için nadiren kullanılan bir diğer harf de к̄ harfidir; керек (*kerek*) “gerek”, билгендери (*bilgendéri*) “bilenleri”, билгеннен (*bilgennen*) “bilenden” (İlminskiy, 1861b: 3). Bu kullanımlarda belli bir kurala bağlılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Arka damak *n* sesi için нк / нк harfleri kullanılmış; гирдөнк (*cérdüñ*) “yerin”, деңиз (*deñiz*) “deniz”, о harfi *a, e* sesleri için kullanılırken һ̄ biçimi yalnızca *h* sesi için kullanılmıştır; жағнда (*cağında*) “tarafında”, азияға (*aziyaga*) “Asya’ya”, чётінде (*çétünde*) “köşesinde”, қиле (*kıble*) “kible”, һер (*her*) “her”, şehri (*şehri*) “şehri” (İlminskiy, 1861b: 81). о, ö, u, ü sesleri için söz başında о kullanılırken bu sesler için söz içinde veya sonunda о harfi kullanılmıştır; ауч (*üç*) “üç”, жоқ (*cok*) “yok” (İlminskiy, 1861b: 85). а̄, і̄ söz başında é, ı, i sesleri için, ы harfi söz içinde é, ı, i, y sesleri için, ы harfi ise söz sonunda ı, i, y sesleri için kullanılmıştır; аирүб (*érüb*) “yetişip”, береди (*béredi*) “verir”, цыұлған (*cıyılğan*)

“toplanan”. ل harfi *la*, *le* ve *lā* ses grubu için kullanılmıştır; بالا (*bala*) “çocuk”, اخلاصننك (*iḥlāṣnñ*) “ihlasının”, اويلاردى (*üylərđi*) “evleri” (İlminskiy, 1861b: 109/129).

v sesi için ağırlıklı olarak و harfi kullanılırken ژ ise çok nadir olarak yer almıştır; ریوژدی (*révişđi*) “gibi” (İlminskiy, 1861b: 25). ژ harfi kitabın giriş kısmındaki ses eşleştirmelerinde j sesi için kullanılmış diğer metin kısımlarında hiç kullanılmamıştır; жа ژа (*ja*), жу ژо (*ju*) (İlminskiy, 1861b: 7).

6. Er Targın Destanında Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 3: Er Targın

Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı	Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı	Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı
ا	a, e, ı, i	ز	z	ک / ک	g
آ	ä, a, ā	س	s	نک	ñ
ب	b, p	ش	ş	ل	l
پ	p	ص	s	م	m
ت	t	ض	ž	ن	n
ج	c	ط	ṭ	او / و	o, ö, u, ü
چ	ç	ظ	z	ؤ / و	v
ح	ḥ	ع	‘a	ه / ا	a, e
خ	ḫ	غ	ğ	ه / ه	h
د	d	ف	f	لا	la, le
ذ	z	ق	q	ی - / - ی	y
ر	r	ک / ک	k	ای / ی - / - ی	é, ı, i

Er Targın kitabında 38 ses ve 2 ses grubu için 34 harf kullanılmıştır.

Bu kitapta ث ve ژ kullanılmamış, ع, ز, ع, ف harfleri ise birkaç yerde kullanılmıştır; خدمتچی (*ḫızmetçi*) “hizmetçi”, معلوم (*ma‘lum*) “malum”, لیبیژمدی (*lebižimdi*) “sözümü”, فلك (*felek*) “felek” (İlminskiy, 1862: 15/24/5/19).

ا harfi *a*, *ā*, *e*, *ı*, *i* sesleri için; جالغزدنك جاری (*calğızdñ cārı*) “yalnızın yârı”, منادی (*minedi*) “biner”, انطقطای (*untıqtay*) “isteyerek”, اچنه (*içine*) “içine” (İlminskiy, 1862: 3/34), آ harfi *a*, *ā* ve çoğunlukla alıntı sözlerde *ā* sesleri için; ألم (*ālim*) “âlim”, أصبای (*aşbay*) “aşmadan” آلی (*āli*) “hâlâ” (İlminskiy, 1862: 26/35), ب harfi *b* sesinin yanı sıra yer yer *p* sesi için; بار (*bar*) “var”, طوبقا (*topka*) “gruba” (İlminskiy, 1862: 13), خ harfi hem *ḫ* sesi için hem de *ḥ* sesi için kullanılmıştır; خبر (*ḫaber*) “haber”, خیان ((*ḫ*)ayvān) “hayvan”, (İlminskiy, 1862: 25/27). س harfi hem ince hem kalın sırada *s* sesi için kullanılırken ص harfi yalnızca kalın sırada *s* sesi için kullanılmıştır; سین (*sén*) “sen”, سغان (*sağan*) “sana”, صاغان (*şagan*) “sana” (İlminskiy, 1862: 28/31). ت harfi hem ince hem kalın sırada *t* sesi için kullanılırken ط harfi yalnızca kalın sırada *t* sesi için kullanılmıştır; توزالور (*tüzelür*) “düzelir”, تاغی (*tagı*) “daha”, طاغی (*tağı*) “daha” (İlminskiy, 1862: 15/23). غ harfi kalın sıra Türkçe sözlerde *ğ* sesi için ve nadiren ع yerine kullanılmıştır; ماغان (*mağan*) “bana”, صاغت (*şagat*) “saat” (İlminskiy, 1862: 21). ک ve ک harfleri *k* sesi için kullanılmış, ک harfi ayrıca *g* sesi için de kullanılmıştır, *g* sesi için bir yerde kullanımına rastlanan bir diğer harf de گ harfidir; کیراک (*kérek*) “gerek”, بزکا (*bizge*) “bize”, توگلتوب (*tügelüb*) “bitirip” (İlminskiy, 1862: 7/23). v sesi için و harfi kullanılırken yalnızca bir yerde ژ harfi kullanımına da rastlanmıştır; ایواندی (*ayvandı*) “hayvanı”, اوزی (*avızı*) “ağzı” (İlminskiy, 1862: 20). Bu kullanımlarda da yine bir kurala bağlılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Arka damak *n* sesi için نک / نک harfleri kullanılmış; باطردونك (*baṭırduñ*) “bahadırın”,

صونكقار (*suñkar*) “sungur” (İlminskiy, 1862: 23). *o* harfi *a*, *e* sesleri için kullanılırken *ه* / *ه* biçimi yalnızca *h* sesi için kullanılmıştır; ايرتده (*értede*) “eski zamanda”, هر (*her*) “her”, شهيد (*sehid*) “şehit” (İlminskiy, 1862: 2/4/20). *o*, *ö*, *u*, *ü* sesleri için söz başında *و* kullanılırken bu sesler için söz içinde veya söz sonunda *و* harfi kullanılmıştır; اولتروب (*öltirüb*) “öldürüp” (İlminskiy, 1862: 4). *ا* söz başında *é*, *ı*, *i* sesleri için, *ي* harfi söz içinde *é*, *ı*, *i*, *y* sesleri için, *ى* harfi ise söz sonunda *ı*, *i*, *y* sesleri için kullanılmıştır; ايدل (*idil*) “İdil”, ايلديدان (*ildiyden*) “bayırdan”, ايرسه (*ayırsa*) “ayırma”, كسى (*kisi*) “kişi”, توى (*toy*) “düğün”, جيتوب (*cétüb*) “yetişip”, (İlminskiy; 1862: 7/24/29). *لا* harfi *la* ve *le* ses grubu için kullanılmıştır; صيلادی (*şıyladı*) “saygı gösterdi”, سويلادی (*söyléydi*) “söyler” (İlminskiy; 1862: 10).

7. Değerlendirme ve Sonuç

Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar adlı yayın Kazakça sözlerin Kiril harfleri ile yazıldığı ilk örnektir (İshakov-Bagautdinova, 2015: 10). İlminskiy'in sözlük çalışmasında Kazakça için kullandığı Kiril temelli alfabe günümüz Kazak Kiril alfabesi ile karşılaştırılacak olursa şunlar söylenebilir: Mevcut Kazak Kiril alfabesinde incelik ve kalınlık işaretleri ile birlikte 42 harf bulunmaktadır (Uveli vd., 2013: 10). İlminskiy'in sözlük çalışmasında kullandığı Kiril alfabesinde ise 29 harf bulunmaktadır. Her iki alfabede *a*, *b*, *g*, *d*, *e*, *j*, *z*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *p*, *r*, *s*, *t*, *u/uv*, *ş*, *ı*, *i* sesleri için kullanılan ortak harfler sırasıyla; Аа, Бб, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Шш, Ыы, Іі harfleridir. *E e* harfi günümüzde söz başında veya ünlüden sonra *ye* sesleri için kullanılırken sözlük çalışmasında böyle bir ses karşılığı yoktur, sözlük çalışmasında kullanılan Жж harfinin ses karşılığının *j* olduğu ise mutlak değildir. Günümüz Kazak Kiril alfabesindeki У harfinin ses karşılığı konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır, kimileri bu harfin *u*, *v/w*, *uv/uw* seslerine karşılık kullanılmakta olduğunu belirtirken kimileri yalnızca *u* sesi için kullanıldığını belirtir.

ä, *v*, *ğ*, *i/iy/ıy*, *y*, *k*, *ñ*, *ö*, *u*, *ü* sesleri için sözlük çalışmasında sırasıyla А̄ ä, Уу/Ww, Ё̄ é, Іі, Іі/Jj, К̄ k, Ыы, Öö, Уу, Ӱӱ harfleri kullanılmış, günümüz Kazak Kiril alfabesinde ise; Əə, Вв/Уу, Ff, Ии, Йй, Ққ, Ңң, Өө, Үү, Үү harfleri kullanılmaktadır. Sözlük çalışmasında kullanılmayan fakat günümüz Kazak alfabesinde bulunan harfler ise şunlardır: Фф (f), Хх (h), Һһ (h), Цц (ts), Чч (ç), Ё̄ é (yo), Щщ (şç), Ъ̄ ъ ('), Ь̄ ь ('), Э̄ э (e), Ю̄ ю (yu), Я̄ я (ya). Bu 12 harf kenarda tutulduğunda iki alfabe arasında aynı ses için kullanılan 20 harfin ortak olması, aynı ses için kullanılan farklı harflerin çoğunluğunun da aynı harfin farklı biçimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İlminskiy'in Kazakça için kullandığı ilk Kiril temelli alfabenin günümüz Kazak Kiril alfabesi için önemli bir temel oluşturmuş olduğu söylenebilir.

İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu ve Er Targın*'da Kazakça için Arap harflerini kullanmış olsa da metinlerin yazımı o dönemde yaygın olan yazı dilinden farklı olarak Kazak ağız özelliklerini içermektedir. İlminskiy, Kazakları Tatarların etkisinden ve İslamî kültürden uzaklaştırmak için öncelikle Kazak konuşma özelliklerini taşıyan bir yazı dili oluşturabilme düşüncesiyle bu yolu izlemiştir. Bu metinlerde Kazak ağızına has özelliklerin korunduğu, Türkistan coğrafyasında kullanılan ortak yazı dilinden farklı olması için çaba gösterildiği açıktır. Arap harflerinin Kazakçanın seslerini karşılamakta yetersiz olduğunu savunmasına ve Grigoryev'in Kiril harflerini kullanması için ısrar etmesine rağmen Arap harfli Kazakça metin yayımlanmasının nedeni ise okuyucu kitlenin henüz Kiril alfabesi ile Kazakça yayına ilgi göstermeyeceği ve belki yayımlanan bu Kiril harfli Kazakça kitapların satışının pek mümkün olmayacağı kaygısı olabilir. Kazakçanın yazımı için doğrudan Kiril harflerine geçilemeye de yukarıda da belirtildiği gibi yaygın yazı dilinden farklı, Kazakça ses özelliklerine dayalı yeni yazı dili oluşturmanın ilk adımları olarak bu yayımlar yapılmıştır denilebilir.

Kaynaklar

Aça, M. (2013). Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri. *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-*, 55, Kasım-Aralık 2013, s. 1464-1477.

Garkabtsa, A. N. (2021). *Kazahskoye Evangelie 1901*. Almatı: Baur.

İl'minskogo, N. İ. (1891). *Vospominaniya ob' İ. A. Altinsarin'*. Kazan: V. M. Klyuçnikova.

İlminskiy, N. İ. (1860a). Materialı K' İzüçeniyyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski III* (s. 107-159). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1860b). Materialı K' İzüçeniyyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski IV* (s. 53-165). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1861a). Materialı K' İzüçeniyyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski I* (s. 130-162). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1861b). *Samouçitel' Russkoy Gramoti Dlya Kirgizov'*. Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1862). *Er Targın*. Kazan: Kazan Universiteti.

İshakov, R. R. & Bagautdinova, H. Z. (2015). *Materialı Po İstorii Obrazovaniya i Prosvetçeniya Narodov Volgo-Ural'ya v Rukopisnih Fondah N. İ. İl'minskogo. Sbornik Dokumentov i Materialov*. Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.

Topsakal, İ. (2010). Rus İmparatorluğunda yeni Ortodoks yapılanma: İlminskiy ve sistemi 1860-1917. *Tarih Dergisi*, S. 51, (2010/1), s. 47-71.

Uvali, N. vd. (2013). *Orfografiyalık Sözdik*. Almatı: Devir.

Znamenskiy, P. V. (1892). *Na pamyat' o Nikolaye İvanoviçe İl'minskom'*. Kazan: Bratstvo svyatitelya Guriya.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.